

A DEKONSTRUÁLT (SZÖVEG)STRUKTÚRA

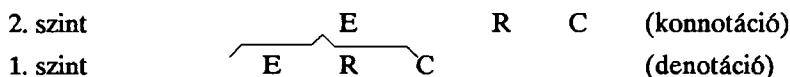
ZSILKA TIBOR

A szövegelmélet ma már el sem képzelhető a szemiotika egyes alapfogalmainak az ismerete nélkül. Köztudomású, hogy CHARLES MORRIS elsőként osztotta fel a jelelméletet három részterületre: a szintaktika és a szemantika mellett bevezette a pragmatika fogalmát a jelelméletbe. Ámde az egyes részterületek között tulajdonképpen hierarchikus viszony áll fenn: a legalacsonyabb szinten a szintaktika foglal helyet – közvetlen morrisi meghatározása az, hogy ez a kutatási terület tartalmazza a különböző jelosztályokba tartozó jelek összetett jelekké szerveződésének a vizsgálatát, azaz a jel-jel viszony áll érdeklődésének középpontjában. A szemantika a jelek jelentésével foglalkozik, azzal, hogy miképpen vonatkozik a jel a valóságra – a jel-valóság kapcsolatának a vizsgálata tartozik ide. A pragmatika valójában feltételezi a másik két szint meglétét, vagyis föléljük helyezhető; arra ad választ, milyen kapcsolatban van a jelet használó (feladó, befogadó) az egyes jelekhez. Ennek következtében a jelelmélet szorosan összefügg más tudományágakkal is – a lélektannal, a pszicholingvisztikával, szociológiával és így tovább. A szövegalkotáshoz szükséges az UMBERTO ECO-i értelemben vett konvencionálisan meghatározott kód, amely nem más, mint a korrelációs szabályok rendszere egy-egy nyelven, illetőleg egy-egy irodalmon belül.¹ A statikusnak tűnő 'jel' és 'kód' fogalmak helyett azonban UMBERTO ECO jobbnak tartja a dinamikus 'jelfunkció' és 'kódalakítás' (code-making) fogalmakat.

A nyelvi jelben meg lehet különböztetni a fogalmi tartalmat, valamint a fogalmi érteken túlmutatató érzelmi-hangulati velejárókat. Ezeket nevezzük a jelentés pragmatikai értékeinek, vonatkozásainak, tulajdonságainak. Ez az ún. konnotációs érték. A konnotációk jelentéstöbbletnek (is) számítanak: az expresszivitás, a modalitás, az értékelés, az apellatív funkció, az esztétikai velejáró a forrása a konnotációnak. Mindez a fogalmi jelentésátadás során csupán kiegészíti az információt, tehát valójában komplementáris szerepe van. Ám olykor ez a komplementáris funkció nagyobb hangsúlyt kaphat. Próbáljuk mármost összefoglalni, milyen tulajdonságok is jellemzik a konnotációt: 1. a (konnotáció) kisebb állandóságot mutat, mint a jelentés fogalmi együtthatói, a centrum-periféria nyelvi relációban egyértelműen a perifériához sorolható; 2. a (konnotáció) a beszélt nyelvben (társalgási stílusban) sajátos prozódiai (hangsúly, hanglejtés, szünet stb.) velejárókkal fejezhető ki; 3. a (konnotáció) csak a fogalmi jelentés intervallumában, hatáskörében mozog.

Vegyük példának a metaforát! A metafora (görög átvitel) olyan szókép vagy – ZALABAI ZSIGMOND meghatározása szerint – kettőskép, amely más-más fogalomkörhöz kapcsolódó szavak kölcsönviszonya, azaz a kifejezések azonosítása vagy felcserélése, helyettesítése alapján jön létre.² A két jel (fogalom, jelenség) kölcsönviszonyát részint a jelentéstani összeférhetőség, részint a jelentéstani összeférhetetlenség határozza meg. A szótani egységek között bizonyos lényegi vonások azonosak vagy hasonlóak, más vonások viszont eltérőek, megkülönböztetőek. A metafora nem jöhetne létre a tertium comparationis (az összehasonlítás alapja) nélkül, ám még ennél is fontosabb a denotáció és a konnotáció felfedése a kettősképet illetően. A denotáció a szó tárgyhoz kapcsolódó jelentését öleli fel, míg a konnotáció a másodlagos, azaz többletjelentésre utal. A szó és a denotátum (tárgy) viszonyát így lehet jelölni: E R C (E = jel, szó; R = viszony; C = denotátum, tárgy). Ha a kifejezést átvitt értelemben használjuk, akkor ez a denotatív

rendszer beolvadhat egy másik rendszerbe, de egyúttal minden érzelmi-gondolati velejáróját, tulajdonságát is magával viheti:

A *kocsmá* szó denotatív jelentése szerint olyan helyiség, ahol szeszes italokat mérnek, ám a költői szövegben átvitt, másodlagos jelentést vesz fel:

Én túllépek e mai kocsmán,
 az értelemig és tovább!
 Szabad ésszel nem adom ocsmány
 módon a szolgálta ostobát.
 (József Attila: *Ars poetica*)

A *kocsmá* szó itt alkalmilag egy másik denotátum jelölőjévé válik: a világ, az élet, a társadalmi rendszer jelentését foglalja magában. Ámde az eredeti jelentést, annak minden érzelmi-hangulati velejáróját a szó nemcsak megtartja, hanem fel is erősíti. A *kocsmá* szó számtalan képzettársítást hoz létre az olvasó vagy a vers szavalását követő tudatában. Példának okáért: az élet, a világ, a társadalom, de a szűkebb környezet is romlott, zülött, hazug, képmutató, hamis, igazságtalan, embertelen. És így tovább! A konnotáció itt egyértelműen negatív jelentéstöbbletet hordoz. S minthogy állandó kapcsolat áll fenn az alapjelentés (*kocsmá*) és a járulékos jelentés között, kettősképpel van dolgunk. Mindez a köznyelvi metaforára általában nem vonatkozik, mert az egyenest csak a tárgyhoz, a jelölthöz kapcsolódik, vagyis nem tartalmaz konnotációt. A *hegy gerince* vagy az *asztal lába* ma már aligha konnotálódik a megfelelő testrészekkel, s ha igen, nagyon csekély ez a jelentéstöbblet.

A József Attila költeményéből idézett példa arról is meggyőzhet bennünket, hogy a metafora a valóságra utal, mély társadalmi mondanivalót tükröz. Ilyen küldetése, funkciója van az egész szövegnek: bírál, leleplez, a társadalmat ostorozza. Kommunikatív alapon értelmezve József Attila költeményét, azt állíthatjuk, hogy a mű szemantikai struktúrája a SZÖVEG – VALÓSÁG viszonylatában érthető meg. Az olvasó (befogadó) is a harmincas évek magyar valóságába kap betekintést, igaz, az egész szövegstruktúra egy bizonyos nézőpontot, beállítódást tükröz. A költői énen keresztül hangolódunk rá a valóság értékelésére, de a kép – bár erősen negatív – tökéletes és teljes, meggyőző és élményt nyújtó. A struktúra minden egyes részeleme összefüggésben áll az alapjelentéssel, a részek az egészt szolgálják, s minden az innováció, az eredetiség erejével hat.

De maradjunk a konnotációnál! Amint már említettük, a (konnotatív) jelentésnek nemcsak lélektani, hanem szociális, etnikai, társadalmi háttere is van. A műfordítások egész sora igazolja, hogy nem mindig marad meg az alapjelentéshez kötődő asszociációs érték, illetve mást fejezhet ki az átvevő nyelvben ugyanaz a nyelvi jel. Erre példát említhetünk James Joyce *Ulysses* című regényéből, amelynek Leopold Bloom hirdetésügynök a főszereplője. Bloom magyar származású, illetve magyar zsidó volt a nagyapja, akit még Szombathelyen Virágnak hívtak, csak a főhős apja változtatta Bloomra a nevét. Nos, a befogadó felől ítélve, azt mondhatjuk, hogy a Virág név és Szombathely a magyar olvasóban merőben más asszociációkat, illetve konnotációkat válthat ki, mint az angol vagy ír olvasóban. Amikor a magyar olvasó olvassa a könyvet, felidéződhet benne a magyar város, de az Osztrák-Magyar Monarchia légköre is, ugyanakkor a névhez határozott jelentés is tapad. Itt olyan sajátos esetről van szó, amikor a fordítás – legalábbis

szövegmagyarázatokat, fejtegetéseket, amelyek felfedni hivatottak ars poetikáját, önön módszereit, egyszóval – bizonyos értelemben magyarázzák (interpretálják) a művet. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy ma már a műalkotás nem mindig korlátozódik magára az irodalmi szövegre, hanem annak értelmezését, magyarázatát is magában foglalja. Épp erre jó példa a Nagy Pál művében olvasható Mallarmé-idézetek ilyen irányban ható funkciója. Íme, néhány idézet illusztrálásképpen: *a szöveg másként skandalózik, szakaszolódik, mint a hagyományos vers; – a szabályos íráskép megtörik; – a szétszóródó szavak, szócsoportok lehetetlenné teszik a szöveg történetét, anekdotává csomósodását; – hipotétikus gondolatlemek váltják egymást; – a gondolat-alakzat: a szöveg – írja Mallarmé – kottának is tekinthető; – a főtémát, melléktémát, az intonációt stb. különböző betűtípusok jelzik; – Mallarmé tehát nemcsak olyan (tér)elemeket alkalmaz szövegének strukturálásában, melyeket addig a képzőművészet építőelemeinek tartottak, hanem zeneinek tartott elemeket is; – mint írja: a zenei elemek egy része az irodalomból származik, miért ne hódítsam őket vissza az irodalomnak.*

A képzőművészeti és a (zenei) elemek fokozottabb mértékben való alkalmazása, amelynek szükségszerűségét Mallarmé már 1897-ben felismerte, létjogosultságot nyert az irodalomban. Képzőművészeti elemek ma már a regények szövetébe, narratív eseményrendszerébe is beépülnek – ilyen megoldáshoz folyamodik Umberto Eco, Milan Kundera, John Barth vagy Julio Cortazar (az utóbbi a *Fantomás a vámpírok ellen* című regényében a képvers elemeit alkalmazza). Megszűnőben van tehát a tiszta művészet, a más művészetektől elszigetelődő verbális szöveg, és egyre nagyobb teret hódít az intermedialitás, a mindent átfogó eklektika. De a művészet egyúttal elvárja az olvasótól (befogadótól), hogy maga is aktív alkotóvá váljék; többek között erre is szolgál a szöveg kinyitása, a hagyományosan vett struktúra dekonstrukciója, a kötelező horizontális rendből való kibontása, fragmentumokra való széttörődése. A modernizmus korában a szövegképződmények egységes egészet alkottak, a rész az egész szolgálatában állott, s minden elem a komplex műegész összhatását volt hivatott szolgálni, elősegíteni, ennek következtében a mű a szó szoros értelmében struktúrát alkotott. Most a helyzet kissé fordított: az egész, az egységes szövegjelentés részekre bomlik, fragmentumokra töredezik szét, azaz destruktúrállódik, vagy – más szóval – dekonstruálódik. Lejárt az újatmondás kora, az innovációra helyezett túlzott és fokozott igény; helyébe a variálás, a szöveg-módozatok követelménye lépett. A szöveg vagy már meglévő szöveget vagy szövegrészt variál és dekonstruál, vagy szeriális műként generálódik, azaz bizonyos kombinációs lehetőségeket feltételez, illetve alkalmaz tudatosan. A variálást ma már szövegalkotó tényezőnek kell tekintenünk, amely különböző irodalmi (lírai-epikai-dramai) szinteket érinthet. A radikálisan kinyitott textualitás nemegyszer a nyelv eltörléséhez vezet, amire jó példa Petőcz András költeménye is (vagy tán inkább szöveglenyomata). De a variálás úgy is szövegalkotó tényező, hogy például az író ugyanazt a történetet két vagy több különböző változatban is elmeséli, előadja. E módszerrel többször él Grendel Lajos, a csehszlovákiai és (egyetemes) magyar irodalom jelentős (poszt)modernista képviselője is, mindenekelőtt a *Éleslövészet* és a *Galeri* című kisregényeiben. Ez a jelenség azonban más művekben is meragadható: a variálásnak korlátlan lehetőségei vannak, sokszor a szöveg egy-egy idézet módozataiból állhat össze egészszé, dekonstruált (szöveg)struktúrává. Franci Zagoričnik horvát költő Marx egyik közismert frázisát variálja (parafra- zálja) egyik költeményében:

ponovna gradnja babilonskega stolpa

(parafraza Marxove 11. teze o Feuerbachu)

*
Poetët botës vëhtëm i kanë kënduar ndryshe,
fjala është se atë duhet ndryshuar.

* *
Pjesnici su svijet samo različito opjevali,
radi se o tome da se on mijenja.

* * * *
I poeti si limitavano a decantare il mondo
in maniere diverse, si tratta invece di cambiarlo.

* * * * *
A költők különféleképen énekeltek a világról,
de arról van szó, hogy meg kell változtatni.

* * * * *
Поетите светот само различито опевуваа,
се работи на тоа да он се менува.

* * * * *
Lumea a fost cântată de poezi în moduri diferite,
dar în realitate lumea este schimbătoare.

* * * * *
Поетове швет лем розлично опшивали,
стар у тим же ше вон меня.

* * * * *
Basnici iba različne básnili o svete,
no podstata je v tom že sa on mení.

* * * * *
Pesniki so svet le različno opevali,
gre pa zato, da ga spremenimo.

* * * * *
Песници су свет само различито опевали,
ради се о томе да се он менја.

* * * * *
Ozanlar evren hakkında değişik sekillerde türkü
şöylediler, çünkü bilindigi gibi o değişir.

* * * * *

/ Amint a költemény bizonyítja, nem elég csupán az intertextualitás, azaz a jelen esetben a Marx-idézet parafrazisa felől megközelíteni a szöveg jelentését, hanem számolnunk kell a variálással is mint szövegalkotó tényezővel. Itt a szerző különböző nyelveken ismétli ugyanazt a gondolatot (vagy „gondolatot”), s így állítja pellengérré, teszi nevetségessé, értékteleníti. A citációs technika mellett tehát jelentős szerepet tölt be a variációs technika egy-egy szöveg létrehozásakor, generalása során, amit a befogadónak is figyelembe kell vennie, ha meg akarja érteni vagy magáévá akarja tenni a művészet (irodalom) új kódját, pontosabban – kódrendszerét. Az ilyenfajta kódalakítás (code-making) manapság áthatja az egész művészetet, kiterjed úgyszólván minden jelentős műalkotásra. Végző fokon arról van szó, hogy a struktúráteremtés elve helyett előtérbe kerül a processzualitás, a folyamatszerűség, a struktúra kinyitásának a szüksége. Az idézés, a parodizálás, a variálás új konnotációs lehetőségeket biztosít a műalkotásnak, de egyúttal az olvasót is nagyobb aktivitásra ösztökéli, a mű szerves részévé teszi meg. Ilyen értelemben beszélhetünk a meglévő struktúrák dekonstruálásáról, de egyúttal újraolvasásáról is. Ez az újraolvasás azonban nem korlátozódik a művészetre, hanem érinti, magában foglalja a tudományos, publicisztikai és egyéb, már meglévő szövegeket is.

Jegyzetek

1. VÖ. IKEGAMI, Yoshihiko: U. Eco's Semiotics (Umberto Eco: A Theory of Semiotics. Bloomington and London: Indiana University Press, 1976. xii-354 pp.). Kodikas/Code, 1982. 2. 171-172.
2. ZALABAI, Zsigmond: *Tűnődés a trópusokon*. Bratislava, Madách, 1981. 43-55.
3. PALAVESTRA, Predag: Postmodernizmus v literatúre (1). *Nový život*, 41, 1989. 3. 204-207; WELSCH, Wolfgang: „Postmoderna”. *Romboid*, 24, 1989. 6. 102-106.
4. DERRIDA, Jacques: *Grammatológia*. Magyar Műhely, 1989. 74. 42.

Irodalomjegyzék

- DERRIDA, J.:
1989. *Grammatológia*, in: *Magyar Műhely* 74. 29-46.
- HODROVÁ, D.:
1989. *Román jako otevřené dílo*, in: *Estenika* 1. 31-41.
- MUECKE, D. C.:
1976. *Irony*. London.
- PLETT, H. F.:
1982. *Ironie als stilrhetorisches Paradigma*, in: *Kodikas/Code* 1. 75-89.
- SZABÓ, Z.:
1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Budapest.
- ŽMEGAC, V.:
1989. *Postmoderna a román*, in: *Nový život* 1-2. 74-85.

(TEXT)DECONSTRUCTED STRUCTURE

TIBOR ZSILKA

The author of this paper writes about one of the most vital characteristic features of contemporary postmodernism the „deconstructed (text)structure” - using as an example, James Joyce's *Ulysses*.

By this term he means that this kind of literary work (this kind of structure) includes traces of various types of texts and of various patterns of genres. Traditional structural patterns, stylistic characteristics or genres are ridiculed, caricatured and mocked by the postmodern work of art; they are torn into pieces, into partial elements.